

Вивчення давньоруських старожитностей Чернігівщини членами Чернігівської губернської вченої архівної комісії

Чернігівська губернська вчена архівна комісія (далі – ЧАК) стала першим місцевим науковим осередком, представники якого почали проводити цілеспрямовані археологічні дослідження пам'яток IX–XIII ст. на території регіону. Крім того, члени комісії брали участь «в раскопках, производимых в губернии учеными учреждениями»¹ й опікувались «восстановлением памятников древней архитектуры»². На думку П.П. Курінного, хоча для більшості архівних комісій «археологічна діяльність була завжди випадковою», ЧАК становила виняток з цього правила³.

Особливу увагу члени комісії приділяли нагляду за земляними роботами, що проводилися на території стародавнього Чернігова. Як стверджував П.М. Добровольський, вони «мало кого интересуют, и на них мало обращают внимания», хоча й дозволяють виявити «то, о чем многие знают только по слуху»⁴. Так, у 1898 р. під час прокладання водогону на Лісковицю (територія стародавнього Подолу) члени комісії зафіксували «длинный и глубокий ров, ограничивавший одно из внутренних укреплений», який тягнувся з центру міста повз в'язницю, Єлецький монастир і далі по Троїцькому узвозу. Як зазначив П.М. Добровольський, саме цей рів за наказом Філарета Гумілевського у 60-х рр. XIX ст. було засипано «навозом, мусором и землею от разобранных в монастыре двух курганов»⁵ (частина цього оборонного комплексу була досліджена у 1990 р. по вул. Пролетарській).

У 1899 р. та 1901 р. земляні роботи проводились навколо та в самому Спаському соборі. Спостерегаючи за ними, правитель справ комісії П.М. Тиханов зафіксував біля північного притвору з боку вівтаря склепіння склепу. Був знятий план, але розкопувати його члени комісії «не решились» (принагідно зазначимо, що розкопки цієї пам'ятки у 1923 р. провів М.О. Макаренко). Крім того, у самому соборі було досліджено й сфотографовано давню кладку на «задних главных внутренних столах»⁶.

ЧАК плідно співробітничала з Імператорським Московським археологічним товариством (далі – ІМАТ) – ініціатором проведення Всеросійських Археологічних з'їздів. Уперше представники ЧАК взяли участь в XI Археологічному з'їзді, що відбувся 1899 р. у Києві. Провідним осередком підготовчих робіт на Чернігівщині до XII Археологічного з'їзду в Харкові, запланованого на 1902 р., стало Ніжинське історико-філологічне товариство. До цієї справи були залучені й окремі члени ЧАК, зокрема археолог і краєзнавець С.А. Гатцук. Крім нього до складу офіційної делегації ЧАК на XII Археологічний з'їзд увійшли О.М. Васютинський, А.В. Верзилов, П.М. Добровольський та О.К. Яригін⁷.

Натомість у 1903 р. за пропозицією ІМАТ ЧАК взяла на себе організацію Чернігівського відділення Попереднього комітету по підготовці XIII Археологічного з'їзду в Катеринославі. Передусім була впорядкована Програма для збирання археологічних, історичних та етнографічних свідчень по Чернігівській губернії. Її було оприлюднено в місцевій пресі й розіслано духівництву, народним вчителям, лікарям, страховим агентам з проханням повідомити комісії про виявлені старожитності⁸. Крім того, планувалося представити на з'їзді карту археологічних пам'яток Чернігівської губернії та програму проведення археологічних розкопок⁹.

Серед членів ЧАК, які вивчали давньоруські старожитності, виділяється постать П.М. Добровольського – краєзнавця, археолога та музеєзнавця, який у 1902 р. обійняв посаду правителя справ

комісії¹⁰. У серпні 1903 р. завдяки втручанню П.М. Добровольського вдалося зупинити земляні роботи біля Борисоглібського собору, під час яких було виявлено 16 кістяків¹¹. Зрештою до музею ЧАК потрапило лише 14 пам'яток, у тому числі 13 уламків та фрагментів скляних браслетів, причому деякі з них були «сняті с костей». Ця історія стала надбанням громадськості, відтак ІМАТ доручила ЧАК «слідить за тем, чтобы у собора каких либо зданий не допускалось и уведомить общество»¹². Тоді ж, влітку 1903 р. у зв'язку з будівництвом дворянського пансіону члени ЧАК проводили спостереження за земляними роботами й передали усі знахідки до музею комісії¹³.

Самостійні пошуки старожитностей П.М. Добровольський започаткував уздовж Халявинського шляху, що на північній околиці Чернігова, де в присутності А.П. Шелухіна та А.В. Верзилова перехресними траншеями дослідив курганне поховання дружинника з конем. На жаль, звіт про ці роботи не зберігся, існує тільки згадка А.В. Верзилова¹⁴. Д.Я. Самоквасов, ознайомившись з наслідками досліджень, визнав, що автори недостатньо володіли методикою розкопок курганних насипів¹⁵.

У лютому 1904 р. комісія звернулась до Імператорської Археологічної комісії (далі – ІАК) з проханням надати «Відкриті листи» А.В. Верзилову та П.М. Добровольському для проведення розкопок у межах Чернігівської губернії. Серед перелічених об'єктів зазначалися літописні міста межиріччя пониззя Дніпра та Десни – Любеч з «Замковою горою» та городище Оргоща біля с. Рогощі¹⁶. У червні 1904 р. П.М. Добровольський дослідив городище літописного Оргоща. Свій звіт про розкопки він надіслав до ІАК і оприлюднив у книзі «Село Рогоща»¹⁷.

Привернув увагу П.М. Добровольського і некрополь біля с. Табаївка, відомий за роботами М.О. Константиновича та В.Б. Антоновича. У серпні 1904 р. він провів розкопки курганів, про що зробив повідомлення на засіданні ЧАК, яке викликало жваве обговорення, надіслав звіт до ІАК та видав книгу «Табаевские курганы (археологическая экскурсия)»¹⁸.

На XIII Археологічному з'їзді у Катеринославі в 1905 р. дослідник виступив з рефератом про наслідки розкопок біля с. Рогощі. Речі з Табаївських курганів не були, як передбачалось, представлені на виставці з'їзду, а з'явилися в експозиції виставки XIV Археологічного з'їзду в Чернігові у 1908 р.¹⁹

У поле зору П.М. Добровольського потрапили й археологічні старожитності в околицях Ічні, Гужівки, Мезина, Феськівки, Довжика, Мохнати́на, Шестовиці та Юр'ївки, на дослідження яких він у 1905 р. одержав «Відкриті листи». На жаль, внаслідок несприятливих політичних обставин роботи не відбулися, і «Відкриті листи» були повернуті до ІАК²⁰.

Відповідаючи на Програму 1903 р., земський начальник 3-ї ділянки Сосницького повіту С.Л. Якимаха у березні 1905 р. повідомив про поодинокі кургани в цьому районі, вал та рів, що тягнулися від с. Куковичі до с. Феськівки, звідти на с. Осьмаки та с. Блистову. Співробітники комісії організували екскурсію для огляду пам'яток поблизу Мени, Феськівки, х. Лески, Величківки, Киселівки та Слобідки. У такий спосіб була отримана додаткова інформація для археологічної карти, а зібраний підйомний матеріал поповнив музей комісії²¹. Слід зазначити, що фіксацію на території Чернігівського Полісся залишків оборонних споруд, відомих на території Середнього Подніпров'я як Змієві вали, на Чернігівщині було здійснено вперше. Нова інформація про них з'явиться лише після проведення розвідок у цьому районі О.О. Попком у 40-х рр. XX ст.²² Згодом, на жаль, ці пам'ятки були знищені оранкою.

Загалом, відповіді на Програму ЧАК надходили досить активно і становили значний інтерес у контексті підготовки археологічної карти Чернігівської губернії²³. На жаль, ці матеріали не були опрацьовані у зв'язку з тим, що члени комісії були залучені до підготовки «Черниговского историко-археологического отрывного календаря на 1906 год»²⁴. На XIII Археологічному з'їзді ЧАК представля-

ли П.М. Добровольський, А.П. Шелухін та А.В. Верзилов, які гаряче підтримали пропозицію про проведення наступного з'їзду у стольному граді літописних сіверян²⁵.

Відтак вже у 1906 р. члени ЧАК розпочали підготовку до XIV Археологічного з'їзду в Чернігові. П.М. Добровольський у березні 1906 р. звернувся до ІМАТ з пропозицією про проведення В.Б. Антоновичем та Д.Я. Самоквасовим археологічних розкопок на території Чернігівщини²⁶. На засіданнях ЧАК у квітні 1906 р. у присутності Д.Я. Самоквасова, обговорювалися питання про вивчення археологічних пам'яток регіону. Видатний учений запропонував і об'єкти подальших студій в басейні річок Остер і Стрижень, городищ на Дніпрі, а також пам'яток на території Сосницького та Новгород-Сіверського повітів²⁷. Крім того, Д.Я. Самоквасов оглянув кургани на Болдиній горі та лівому березі р. Стрижня, де побачив сліди аматорських розкопок. Кургани були спотворені ямами, у відвалах знаходилися залишки кострищ²⁸. Хто саме з-поміж місцевих аматорів провів ці розкопки – встановити не вдалося. Тому ІМАТ доручило провести розвідки по Дніпру від гирла Десни до Любеча В.В. Хвойку і виділило з цією метою 300 крб.²⁹ З різних причин, однак, ці роботи не відбулися. Надалі члени ЧАК активно працювали у складі Чернігівського відділення Підготовчого комітету по підготовці XIV Археологічного з'їзду (далі – ЧВПК).

Революційні події 1905 – 1907 рр. значною мірою ускладнювали реалізацію окреслених програм – за висловом П.М. Добровольського, «революціонери розгулялись»³⁰. Щоправда у жовтні 1906 р. на базі Чернігівської духовної семінарії було відкрито Чернігівське єпархіальне давньосховище (далі – ЧЄД), яке очолив В.Г. Дроздов³¹. Метою ЧЄД було збирання та охорона церковних пам'яток старовини Чернігівської єпархії. Крім того, при музеї сформувалась Церковно-археологічна комісія (далі – ЦАК), що складалася з представників духовенства, викладачів семінарії та духовних училищ О.М. Єфимова, К.Т. Карпинського, М.А. Доброгаєва, І.Я. Галахова, В.Г. Дроздова, які водночас були членами ЧВПК і ЧАК. Самостійних розкопок вони проводили, обмежуючись організацією експедицій-екскурсій і збиранням інформації про стан археологічних та архітектурних пам'яток.

У липні-вересні 1907 р. В.Г. Дроздов разом із священником К.Т. Карпинським, на той час вже членом ЧАК, оглянули територію Городнянського та Чернігівського повітів і спробували зафіксувати кургани та їх залишки³². Член ЧАК земський вчитель Мглинського повіту С.А. Гатцук провів розвідки та розкопки пам'яток IX–XIII ст. середньої течії Десни, охопивши територію сучасного Новгород-Сіверського району. На жаль, результати робіт С.А. Гатцука не було оприлюднено на з'їзді, а лише згодом використано в публікації О.А. Спіцина³³. Звернулися співробітники ЧАК і до вивчення архітектурних пам'яток регіону. Так, П.М. Добровольський обстежив архітектурні старожитності в Остерському повіті. Допомогу чернігівцям надавали відомі науковці, представники ІАК та ІМАТ Г.Г. Павлуцький, М.І. Петров, Д.В. Айналов³⁴.

П.М. Добровольський, який входив до складу комісії, що готувала виставку, приурочену до XIV Археологічного з'їзду, особисто займався каталогізацією експонатів. Він систематизував їх за культурно-хронологічною приналежністю та джерелами надходження. Пам'ятки на виставку надходили з Чернігівської, Полтавської та Курської губерній. За висловом П.М. Добровольського, «на Полтавщині не очень чутки к истории». Найважче було отримати експонати від відомого археолога М.Ф. Біляшівського, який звик «брать все, что называется у нас из под носа, но никто не припомнит, чтобы когданибудь дал комунибудь и чтонибудь, хотя бы и дублеты»³⁵. Допомагали П.М. Добровольському в цій роботі В.Г. Дроздов та К.Т. Карпинський.

Відзначимо, що П.М. Добровольський доповів про роботу ЧВПК на першому пленарному засі-

данні з'їзду, зазначивши що «черниговцы верят, что все собранное и сделанное ими ученый конгресс озарит ярким светом науки. Свет этот, ясный, чистый, будет гореть ярче солнца». На секційних засіданнях він виступив з доповідями «Где находились старинные, несуществующие храмы Чернигова» та «Об Олеговом поле», «О пещерах Елецкого монастыря»³⁶. Розглянувши літописні свідчення про похід Ізяслава на Чернігів, П.М. Добровольський зазначив, що Олегове поле знаходилось на місці сучасного села Льгів. Щодо Єлецьких печер, то, на думку дослідника, вони являли собою звичайні монастирські льохи й ніякого відношення до Антонієвих печер не мали.

Після закриття XIV Археологічного з'їзду частина пам'яток, які експонувалися на виставці, була передана у власність Чернігівської міської думи. За активної підтримки П.М. Добровольського та А.В. Верзилова, дума вирішила створити історичний музей у пам'ять про 1000-ліття першої літописної згадки про місто, й об'єднати його з музеєм ЧАК. Створення об'єднаного музею було закінчено восени 1909 р.³⁷

Останнім епізодом археологічної діяльності П.М. Добровольського можна вважати його участь в роботі Підготовчого комітету по влаштуванню XV Археологічного з'їзду в Новгороді³⁸. Дослідник на одному із засідань комісії в березні 1910 р. висловив думку «о желательности исследования Любеча, одного из важнейших пунктов княжеского периода»³⁹. Це цілком відповідало провідним тенденціям розвитку слов'яно-руської археології, що передбачали не тільки традиційні дослідження курганних старожитностей, а й вивчення літописних міст⁴⁰.

У жовтні 1908 р. повітове земське зібрання дозволило членам ЧАК проводити археологічні дослідження у садибі Чернігівського повітового земства на Гончій вулиці з метою встановлення місцезнаходження Михайлівської церкви (1174 р.), але непогода не дозволила здійснити ці плани⁴¹ (нагадаймо, що уперше розкопки на цьому місці були проведені Т.В. Кибальчицем та Д.Я. Самоквасовим у 1878 р.). У червні 1909 р. П.С. Кармалей та М.А. Сахновський таки провели тут археологічні розкопки, які, на їхній погляд, показали «полное несовершенство предыдущих»⁴². Було прокладено 5 траншей, які дозволили визначити залишки церкви, виявити уламок різного білокам'яного фриза, мозаїку в середній апсиді та 8 цегляних гробниць. Серед поховального інвентарю виділяється бронзові енколпійон, браслет, нашивні бляшки з «стек ляшками». Особливу увагу привернули фрагменти білокам'яного фриза, подібного до «каменной капители, найденной еще в 1860 г. под вторым порогом Черниговского Борисоглебского собора». Д.В. Айналов, оглянувши знахідку не зміг визначити аналогії фрагменту фриза, що мав «серед жгутов часть какой-то крылатой фигуры с ясно выраженными рядами перьев. Хвост поднимался вверх». Зазначимо, що дослідники не вказали розмірів знайдених фрагментів. Стислий звіт про ці розкопки було надруковано в «Отчете о деятельности Черниговской губернской ученой архивной комиссии за 1909 г.»⁴³ Усі знахідки були передані до музею ЧАК⁴⁴. За висновком Б.О. Рибаківа, члени комісії розкопали вівтар не Михайлівської, а Благовіщенської церкви та залишки білокам'яного ківорію XII ст.⁴⁵ На жаль, дослідники не зрозуміли цього і, до того ж, не позначили ні розміри, ні місце розташування вівтаря.

Восени 1909 р. П.С. Кармалей та Є.О. Корноухов отримали дозвіл на проведення археологічних розкопок на території Болдиної гори за умови, «чтобы нигде не касались могил усопших православных христиан». Вони розкопали кілька курганів на Болдиній горі, але погодні умови не дозволили закінчити дослідження⁴⁶. Роботи було продовжено наприкінці липня 1910 р., але очікуваного sensationного результату вони не дали: археологам трапилося лише кілька гвіздків⁴⁷.

Під час досліджень в 1910 р. в урочищі «Татарська гірка» П.М. Добровольський, П.С. Карма-

лей, Є.О. Корноухов, М.К. Сахновський, А.П. Шат і В.А. Шугаєвський зібрали підйомний матеріал IX–XIII ст.: рибальський гачок, шиферні пряслиця та натільний хрестик, бронзові бубонець, гудзики та привіска із зображенням архангела Михайла, фрагменти скляних браслетів, які надійшли до музею ЧАК⁴⁸. На жаль, запланована публікація результатів досліджень здійснена не була: стислий реферат про них виголосив на XV Археологічному з'їзді В.А. Шугаєвський⁴⁹.

Дослідженнями було охоплено і південно-східні райони Чернігівщини. Член комісії П.М. Єременко впорядкував список курганів і городищ між Ічнею, Борзною та Іваницею (теперішні Ічнянський та Борзнянський райони), в якому згадувались і давньоруські старожитності⁵⁰.

Не залишилися поза увагою ЧАК пам'ятки басейну р. Остра. Так, у 1910 р. В.А. Шугаєвський оглянув Остерську божницю та запропонував заходи щодо її збереження. На жаль, земська управа не дала відповіді на цю пропозицію. Доречно зауважити, що серед членів комісії побувала й інша думка. Так, М.О. Доброгаєв та Є.О. Корноухов вважали, що пам'ятник «в настоящее время достаточно хорошо защищен от дальнейших разрушений». Тому зібрані з ініціативи губернатора О.О. Хвостова для Юр'євої божниці кошти залишилися в розпорядженні комісії⁵¹.

Після смерті П.М. Добровольського посаду правителя справ зайняв В.Л. Модзалевський. Він визначив інші пріоритети у діяльності ЧАК, але ще деякий час археологічні студії тривали. Так, члени комісії звернулися до вивчення одного із городищ у басейні р. Остер біля с. Виповзів (у 1889 р. В.Л. Беренштам зробив висновок, що городище являло собою сільський цвинтар XVII ст.)⁵². Спростували цю думку члени ЧАК В.А. Шугаєвський, Ф.Ф. Садовський та Є.О. Корноухов, які у 1911 р. під час поїздки до Остра придбали у аматора-археолога К.А. Ставровського речі з Виповзівського городища (арабський диргем, бронзові лунницю та бляшки з рослинним орнаментом, наконечник списа, рибальський гачок, ножі, фрагмент тигля, шиферне грузило, кістяне знаряддя з рогу оленя)⁵³.

З дозволу ІАК у 1912 р. В.А. Шугаєвський та Є.О. Корноухов продовжили дослідження Виповзівського городища. Для визначення часу заснування городища та потужності культурного шару було закладено траншею, 2 шурфи та розкопано декілька «бугрів». Серед речового матеріалу дослідники виділили два денця з клеймами у вигляді лунниці та «знак, очень похожий на загадочный знак на монете Владимира Святого». Крім того, у селян були придбані речі, що давали додаткову інформацію про побут населення Виповзівського городища (залізні ножі, рибальські гачки, шильця, проколки, бронзова підвіска-дзвіночок та срібна сережка київського типу, пастові та кришталева намистини), які потрапили до музею ЧАК⁵⁴.

Того ж таки року члени ЧАК здійснили кілька поїздок до с. Гориці й оглянули місцевість, на якій місцевий мешканець Ф.Г. Любенко збирав речі та уламки посуду «славянской эпохи» і передавав їх до музею. Побачивши, що ця територія заорана й археологічні роботи з цієї причини проводити неможливо вони заохотили Ф.Г. Любенко до подальшого збирання підйомного матеріалу⁵⁵. Крім того, А.В. Верзилов звернув увагу членів комісії на городище біля с. Дурні (сучасна назва Миколаївка) «интересное в археологическом отношении»⁵⁶.

Зазначимо, що ЧАК відмовилася брати участь у виставці XV Археологічного з'їзду в Новгороді, оскільки цікавих «для Новгородского края экспонатов» у її розпорядженні не було⁵⁷. Журнали засідань ЧАК свідчать, що, починаючи з 1913 р. питома вага археологічних студій в діяльності комісії зменшується⁵⁸. Хоча, члени ЧАК продовжували здійснювати нагляд за земляними роботами на території історичного центру Чернігова. Так, Є.О. Корноухов зафіксував давню кладку на погості біля Спаського собору. Ю.С. Виноградський збирав інформацію про можливі археологічні об'єкти давньоруської доби на території Чернігова⁵⁹.

Підсумовуючи результати робіт ЧАК у галузі археології, можна окреслити основні напрямки досліджень: вивчення курганних старожитностей, городищ та літописних міст доби Київської Русі. Загалом є усі підстави стверджувати, що завдяки проведенню самостійних археологічних розкопок та розвідок ЧАК на зламі ХІХ–ХХ ст. стала помітним осередком вивчення давньоруських старожитностей Північного Лівобережжя.

1. Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии (далі – Труды ЧАК). – Чернигов, 1914. – Вып. 1. – Изд. 2-е. – С. 4.
2. Там само. – С. 20.
3. *Курінний П.* Історія археологічного знання про Україну. – Полтава, 1994. – С. 90; *Ясновська Л.В.* Археологічна діяльність Чернігівської губернської архівної комісії // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. – Чернігів, 1991. – С. 14–16.
4. Труды ЧАК. – Чернигов, 1903. – Вып. 5. – Отд. 1. – С. 17.
5. *Добровольський П.М.* Черниговский Елецкий Успенский первоклассный монастырь. Историческое описание. – Чернигов, 1900. – С. 92.
6. Центральний історичний архів м. Москви (далі – ЦІАМ). – Ф. 454. – Оп. 2. – Спр. 139. – Арк. 44–45.
7. Рукописний відділ Наукового архіву Інституту історії матеріальної культури (далі – РВ НА ІМК) РАН. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 214.
8. Труды ЧАК. – Чернигов, 1904. – Вып. 5. – Отд. 1. – С. 33–66.
9. РВ НА ІМК РАН – Ф. 4. – Оп. 1. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 427, 439; Отчет ЧАК. – Чернигов, 1904. – С. 7–8.
10. *Черненко О., Ясновська Л.* Археологічні дослідження П.М. Добровольського на Чернігівщині // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5 – С. 34–40; *Ясновська Л.В.* Давньоруські старожитності Чернігівщини у дослідженнях П.М. Добровольського // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2001. – № 2. – С. 166–169.
11. Труды ЧАК. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – С. 31–33.
12. Труды ЧАК. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – С. 33, 37; Древности: Труды Императорского Московского археологического общества. – М., 1907. – Т. 21. – Протоколы. – С. 40–41.
13. Отчет ЧАК за 1903 год. – Чернигов, 1904. – С. 2–3.
14. *Верзилов А.В.* Найдавніший побут Чернігівської околиці // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 69.
15. *Самоквасов Д.Я.* Раскопки северянских курганов во время XIV Археологического съезда. – М., 1916. – С. II.
16. РВ НА ІМК РАН – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 1–3.
17. *Добровольський П.М.* Село Рогоща (Черниговского уезда) – Чернигов, 1904. – С. 6.
18. РВ НА ІМК РАН – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 11зв.; *Добровольський П.М.* Табаевские курганы (археологическая экскурсия). – Чернигов, 1905.
19. Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – С. 12, 38.
20. РВ НА ІМК РАН. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 11 зв.
21. Труды ЧАК. – Чернигов, 1909. – Вып. 7. – С. 109–110.
22. Науковий архів Інституту археології (далі – НА ІА) НАНУ. – 1947/20а. – Арк. 4.
23. РВ НА ІМК РАН – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 427, 439.
24. Труды ЧАК. – Чернигов, 1909. – Вып. 7. – С. 108.
25. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 145. – Оп. 3. – Спр. 1515. – Арк. 321; *Самоквасов Д.Я.* Раскопки северянских курганов в Чернигове во время XIV Археологического съезда. – М., 1916. – С. I.
26. РВ НА ІМК РАН. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 28.
27. Труды ЧАК. – Вып. 7. – Приложение. – С. 55.
28. *Самоквасов Д.Я.* Раскопки северянских курганов в Чернигове во время XIV Археологического съезда. – С. III.
29. РВ НА Спб. ІМК РАН. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 37
30. Відділ письмових джерел Державного історичного музею РФ (далі – ВПД ДІМ). – Ф. 17. – Оп. 1. – Спр. 635. – Арк. 134.
31. *Дроздов В.Г.* Учреждение Черниговского Епархиального древлехранилища // Сборник Черниговского епархиального древлехранилища. – Чернигов, 1908. – Вып. 1. – С. 20.
32. Там само.
33. *Спицин А.* Отчет о раскопках, произведенных в 1907 г. в Черниговской губ. С.А. Гатцуком // Известия Императорской Археологической комиссии. – СПб., 1909. – Вып. 29. – С. 164.
34. ВПД ДІМ. – Ф. 17. – Оп. 1. – Спр. 635. – Арк. 149 – 149 зв.
35. Там само. – Арк. 286зв., 271.

36. Добровольский П.М. Об Олеговом поле // Труды XIV археологического съезда в Чернигове. – М., 1911. – Т. III. – Протоколы. – С. 88; Його ж. О пещерах Елецкого монастыря // Там само. – С. 88; Його ж. Где находились старинные, не существующие ныне храмы г. Чернигова // Там само. – С. 112–113.
37. Черниговский соединенный исторический музей городской и ученой архивной комиссии, в память 1000-летия летописного существования г. Чернигова. Каталог музея. – Чернигов, 1915. – С. IV.
38. Труды ЧАК. – Чернигов, 1911. – Вып. 8. – С. 54.
39. Там само. – С. 67.
40. Лебедев Г.С. История отечественной археологии. 1700–1971 гг. – СПб., 1992. – С. 367.
41. Отчет о деятельности ЧАК за 1909 год. – Чернигов, 1910. – С. 5.
42. Там само. – С. 6.
43. Там само. – С. 6–13.
44. Черниговский соединенный исторический музей... – С. 12.
45. Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Л., 1949. – № 11. – С. 68.
46. Отчет о деятельности ЧАК за 1909. – С. 14.
47. Отчет о деятельности ЧАК за 1910 год. – Чернигов, 1911. – С. 16
48. Там само. – С. 18.
49. Шугаевский В.А. «Татарская горка» близ города Чернигова // Труды Московского Предварительного комитета по устройству XV Археологического съезда в Новгороде. – М., 1914. – Протоколы. – С. 96.
50. Отчет о деятельности ЧАК за 1910 год. – С. 21.
51. Труды ЧАК. – Чернигов, 1913. – Вып. 10. – С. 220
52. Отчет о деятельности ЧАК за 1911 год. – Чернигов, 1912. – С. 5.
53. Там само. – С. 5–6.
54. Каталог [Черниговского соединенного исторического] музея. – С. 17
55. Отчет о деятельности ЧАК за 1912 год. – Чернигов, 1913. – С. 8.
56. Журналы заседаний Черниговской губернской ученой архивной комиссии // Труды ЧАК. – Чернигов, 1915. – Вып. 11. – С. 194.
57. Журналы заседаний Черниговской губернской ученой архивной комиссии // Труды ЧАК. – Чернигов, 1913. – Вып. 10. – С. 209.
58. Журналы заседаний Черниговской губернской ученой архивной комиссии // Труды ЧАК. – Вып. 11. – С. 205.
59. Коваленко О., Ясновська Л. Неопублікована студія Ю. Виноградського про давньоруські старожитності Чернігова // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Чернігів, 2006. – Вип. 7. – С. 167–171.

Валентина Малиневська

З історії музею Чернігівської губернської вченої архівної комісії

Чернігівська губернська вчена архівна комісія (далі – ЧАК), що була створена в 1896 р., невдовзі стала своєрідним центром історико-краєзнавчого руху в регіоні. Протягом свого майже 25-річного існування вона фактично виконувала функцію місцевого історико-культурного товариства. Тому не випадково, що перший загальнодоступний музей у Чернігові й губернії був створений саме при комісії.

Думка про відкриття в місті історичного музею належала, як свого часу зазначав краєзнавець Є.О. Корноухов, губернатору Є.К. Андрієвському та предводителю дворянства Г.О. Милорадовичу¹. Однак варто нагадати, що ініціатором створення комісії, а відтак і музею при ній, був видатний український історик О.М. Лазаревський, який протягом тривалого часу формував у цьому напрямку громадську думку².

Ідею відкриття музею підтримала й Чернігівська міська управа, яка для розміщення музею передала безкоштовно 4 кімнати в будинку «на углу Гончей и Бульварной улиц»³. Влітку 1897 р. до